

بابا فرید و اعلیٰ امتی اظہار

پہلے بول/شلوک راہیں

ڈاکٹر ناہید شاہد

ایسوسی ایٹ پروفیسر پنجابی، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی لاہور

SYMBOLIC EXPRESSION OF BABA FAREED IN LIGHT OF HIS FIRST COUPLETS

Naheed Shahid, PhD

Associate Professor of Punjabi

Department of Punjabi, University of the Punjab, Lahore

Abstract

Baba Fareed is a great name of the golden tradition of Sufism in the subcontinent. He dedicated his life to the sacred cause of disseminating the peaceful message of Islam. He abhorred all kinds of oppression meted out to common people. He condemned the perpetrators of unjustness and stood with the suppressed ones. He reached to the hearts of people through the most effective medium... poetry and that too in their native language i.e. Punjabi. He is rightly considered to be the first Punjabi Sufi as well as classical poet. His services in promoting Punjabi language are of much importance. He laid the principles of Punjabi poetry which helped contouring its future course. He introduced some symbols which Sufi poets of later period employed them in their verse. This article is a study of Baba Fareed's symbolic expression with special reference to his composition of first couplets.

Keywords: خواجہ قطب الدین، تختیار کاکی، خواجہ معین الدین چشتی، شریف کجایی، فیروز الدین

فریدی، تصوف، گرنہ صاحب، محمد آصف خاں، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، شلوک، پنجابی

حضرت خواجہ معین الدین چشتی دی روحانی وراثت دے وارث تے حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکی دے جانشین حضرت بابا فرید الدین مسعود گنج شکر اپنی شاعری راہیں وی اُچ پدھر دیاں ریتاں دی اجیہی بیہرہ رکھی جے اچ توڑی اوہدی مانند اسلسلہ جاری اے۔ بابا فرید دی پنجابی شاعری اپنے موضوع زبان تے بیان ڈھنگ پاروں نوہنکی وی اے تے نویں وی۔ کیوں جے تاریخی حوالیاں نال ایہناں دی سکاٹی یاں اوہناں توں پہلاں دی شاعری دیاں ونگیاں اے توڑی جتھ نہیں لگیاں۔ ایہوکارن اے جے شریف کجایں دے بقول:

”باوا صاحب کا دور پنجاب میں ایک نئے انداز فکر کا دور تھا۔“ (۱)

بابا فرید دی پنجابی شاعری پڑھدیاں تھیں تھیں تے ایس گل دا احساس پنگردا اے جے اوہ انسان نوں سوچن تے عمل تے حرکت ول بلاندے نیں۔ ہوسکد اے بعض لوک ایس نوں شاعری دی متھی تعریف توں خارج کردین پر ساڈی جاچے شاعری تے حیاتی دارشتہ تے ساتھ ان مٹ اے ایہہ کدے وی کمزوریاں ڈھلا نہیں ہوسکد۔ شاعری جدوں تے جتھے پیدا ہوندی اے او تھے ای زندگی دی سدھوٹھ داسول ہوندے نیں۔ حیاتی دے سچے تے سلکھنے پل وی تے تھر وواں نال بھریاں گھڑیاں تے روح قبض کر لین والیاں واپریاں جدوں شاعری آہنگ وچ آوندیاں نیں تے ہمیش لئی محفوظ ہو جاندیاں نیں۔ بابا فرید دا زمانہ بارہویں صدی دے آخیر توں تیرھویں صدی دے اٹھویں دھا کے تک پھیلیا ہویا اے۔ فیروز الدین احمد فریدی مطابق:

”فرید الدین مسعود گنج شکر 1180ء اور 1271ء کے درمیان نوے برس اس دنیا میں رہے۔ نوے برس کا یہ دور تاریخ میں قرون وسطی یعنی Middle Ages کے نام سے جانا جاتا ہے۔ یہ ایک عجیب و غریب دور تھا ایک طرف مسلمان کی دنیاوی حکومت ایسی پستیوں میں گری جس کی مثال تاریخ میں کم ہی ملے گی۔ دوسری طرف اسلام کی روحانی سلطنت نے عروج کی ان رفعتوں کو چھوا..... یہ وہ دور ابتلا تھا جب بغداد میں صدیوں سے قائم خلافت عباسیہ اور قرطبہ میں صدیوں سے قائم خلافت امویہ کا نام و نشان مٹ گیا۔“ (۲)

یعنی ایسے بد امنی تے عدم استحکام دا دور سی۔ فردا نظر اپنی کیفیتاں وچ مبتلا سی۔ شہر وی برباد ہو رہے سن تے علم و ادب دے مرکز اں دی تباہی مال ہر پاپے ڈرتے خوف دارا ج سی۔ ایسے ماحول وچ بابا فرید جیہی وڈی علمی تے روحانی شخصیت نے اپنی شاعری راہیں لوکائی دی بے چینی تے اضطراب دا رخ موڑ کے باطن دارستہ وکھلایا۔ انج بابا جی نے اصلاحی جدوجہد دھندھ بنیا۔ اوہناں دیاں مجلساں وچ حاکم وی تے محکوم وی، امیر وی تے غریب وی، کالے وی تے کورے وی، مقامی وی تے غیر مقامی وی سب ای شامل ہوندے تے ظاہری تے باطنی تربیت حاصل کردے۔ بابا جی بھانویں وڈی روحانی شخصیت سن پر علم تے عقل نوں ہمیشہ اچھ دیندے سن۔ انسان نوں نیکی دل پرین لئی وی علم تے عقل دا ای سہارا دیندے سن۔ جیویں اوہناں دے بول وچ ”عقل لطیف“ دا ذکر کیتا گیا اے:

فریدا جے توں عقل لطیف، کالے لکھ نہ لیکھ

آنپڑے گیروان میں، سر نیواں کر ویکھ

معارف فرید سید دے لکھاری ڈاکٹر ظہور احمد ظہور نے بابا فرید دیاں صوفیانہ، مبلغانہ تے شاعرانہ عیشیاں دا اعتراف کر دیاں، بجا طور تے آکھیا اے:

”بابا فرید الدین مسعود گنج شکر جب صوفی و مبلغ کے بجائے ایک بلند شعور اور عمیق

احساس کے مالک شاعر کی حیثیت سے اپنے معاشرے اور اپنے عہد کے دکھی اور

محروم انسان کی ترجمانی کرنے لگتے ہیں تو شاعرانہ تصویر کشی کے تمام رنگ استعمال

کرتے ہوئے دکھ درد کے مارے محروم انسان کے قلب و روح کی جامع و مکمل

تصویر بناتے ہیں جو بڑی دردناک اور اثر انگیز تصویر بنتی ہے مگر یہ تصویر صرف بابا

جی کی اپنی نہیں بلکہ اس عہد کے دکھی اور محروم انسان کی نمائندہ بھی ہے۔“ (۳)

گرنتھ صاحب توں اڈ بابا فرید الدین مسعود گنج شکر دا کلام مرتب کرن والے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر،

ڈاکٹر نذیر احمد تے محمد آصف خاں ہوراں سب توں پہلاں بیہوا کلام درج کیتا اے اوہ ایس طرح اے:

جت دہاڑے دھن وری سا ہے لئے لکھاء مملک جے کنی سُنیدا مُنھ وکھالے آء

چند نمائی کڈھیے ہڈاں گوں کڑکاء ساہے لکھے ، نہ چلنی ، چندو گوں سمجھاء
 چند وہوٹی ، مرن ور، کے جاسی پرماء آپن ہتھی جوں کے کیس گل لگے دھاء
 ولہ کچی پُرسلا ت کنی نہ سُنی آء فریدا کوی پوندی ای، کھڑا نہ آپ مہاء (۴)
 بول فریدی دے مرتب ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے ایہہ بول انج درج کیے نیں:

جت رہاڑے دھنوری ساہے لیے لکھائے مملک جو کنی سُنیدا مُنہ وکھالے آئے
 چند نمائی کڈھے ہڈاں گوں کڑکائے ساہے لکھے نہ چلنی چندو کو سمجھائے
 چند وہوٹی ، مرن ور، کے جاسی پرمائے آپن ہتھیں جوں کے کے گل لگے دھائے
 والوں کچی پُل صراط کنیں نہ سُنی آئے فریدا کوی پوندی، کھڑا نہ آپ مہائے (۵)
 آکھیا بابا فرید نے دے مرتب محمد آصف خاں دی کا ڈھسوجب ایہہ بول انج نیں:

جت رہاڑے دھن وری ساہے لئے لکھاء مملک جو کنیں سُنیدا مُونہہ وکھالے آء
 چند نمائی کڈھیئے ، ہڈاں گوں کڑکاء ساہے لکھے نہ چلنی ، چندو گوں سمجھاء
 چند وہوٹی ، مرن ور، کے جاسی پرماء آپن ہتھیں جوں کے کیس گل لگے دھاء
 والوں کچی پُل صراط کنیں نہ سُنی آء فریدا کوی پوندی ای، کھڑا نہ آپ مہاء (۶)
 اُتے درج کیے ایہناں بولاں نوں جے غور مال پڑھیا جائے تاں اک گل نتر کے سامنے
 آوندی اے کہ ایہہ بابا فرید دے مرتب نے اپنے اپنے مرتب کیے پر آگیاں وچ سبھ توں پہلاں درج
 کیئا اے۔ دو جے نمبر تے جیہوی گل اچھ والی اے اوہ ایہہ ہے کہ بابا فرید دے ایہہ بول اٹھ مصرعیاں
 تے مشتمل نیں۔ چدوں کہ بابا فرید دے کلام وچ ہور کتے وی سانوں ایسے بول نہیں ملدے جیہناں
 دے مصرعیاں دی تعداد دو توں زیادہ ہووے۔ بقول ڈاکٹر نذیر احمد:

”بابا فرید کے بیشتر شلوک دو د مصرعوں کے ہیں لیکن یہ شلوک آٹھ مصرعوں کا

ہے اس لیے استثنائی حیثیت رکھتا ہے۔“ (۷)

ایہہ مطلب ایہہ ہویا کہ ایہہ بول/شلوک ضرور کسے با مقصد حوالے مال جُوے ہون گے۔

عام کر کے ہزرگاں دے کلام وچ سب توں پہلاں حمد دے شعر شامل کیجے جاندا ہے نیں پر باباجی نے یا باباجی دے مرتبین نے جدوں ایہہ اٹھ مصرعیاں دے بول / شلوک نوں سب توں پہلاں تھان دتی تے ضرور کوئی راز یا امر ارہوے گا۔ رنج لگدا اے جیویں زندگی تے موت دیاں کوڑھیاں گلاں کر کے بابا جی نے انسان نوں انسانیت ول پرین دی کوشش کیجی۔

تتاں مرتبین ڈاکٹر نذیر احمد، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے محمد آصف خاں ہوراں دی کاڈھ موجب بولاں وچ الملاتے لہجے دے فرق توں اڈ باقی سب کجھ سانجھا اے۔ جیویں منہ نوں منہ، دہاڑا تے دیہاڑا، پوندی ای تے پوندی، پل صرار تے پُرسلا تے، وہوٹی تے وہوٹی، کے تے کیوں وغیرہ۔ بابا فرید دا ایہہ بول جیہو اٹھ مصرعیاں دا اے اپنی علامتی تفہیم دے حوالے مال وی ہئی اہمیت دا حامل اے۔ سچی گل ایہہ وے رنج لگدا اے جیویں پنجابی دی صوفیانہ تے کلاسیکل شاعری ایہناں بولاں راہیں اپنا نکتہ نقشہ ابھار رہی اے۔ لہنوں مکھ بندوی آکھیا جاسکدا اے۔ کیوں جے جیہو یاں علامتاں باباجی نے تصوف دے مشکل تے نہ سمجھ آن والے معاملات نوں سمجھان لئی ورتیاں نے باباجی تو بعد آن والے ہر شاعر نے نہ صرف اوہناں نوں استعمال کیتا اے سگوں اپنی سمجھ بوجھ، حالات تے زمانے مطابق اوہناں وچ وادھ گھاٹ وی کیجی اے۔ ایہناں بولاں نوں پڑھیاں پیکا گھر، موہرا گھر، دلہن، دلہا، شادی، منگنی، رخصتی تے ایس حوالے دیاں دو جیاں رمزیاں اپنا اظہار کردیاں نظر آوندیاں نیں۔ بابا فرید اک ایسے انسان سن، جیہناں دی زندگی مشاہدے تے سخت مجاہدیاں وچ گزری۔ شریعت دی پابندی اوہناں دی شخصیت دا مرکزی دھارا سی۔ ایسے کر کے اک سادے مرادے تے اللہ والے بندے وانگ اوہناں دا مشاہدہ جیہو جیہو تے تجربیاں دیاں ونگیاں دکھاند اسی باباجی اوہ بیان کردیندے سن۔ باباجی دے سامنے عام لوکاں سی جیہناں دی زندگی مشکلاں تے مصیبتاں نے گھیری ہوئی سی۔ باباجی ایسے لوکاں دیاں حیاتیاں وچ تبدیلی لیانا چاہندے سن۔ اوہ پسے ہوئے طبقیان نوں ابھارنا چاہندے سن۔ ایسے لئی اوہناں نے لوکاں دے رسدے ہوئے زخماں اُتے پھاہے رکھے۔ جیویں اوہناں آکھیا سی:

فریدا میں جانیا دکھ مجھ گوں، دکھ سبھا ایہہ جگ
اُچے چڑھ کے دیکھیا تاں گھر گھر ایہا اگ (۸)

کڑی مشکل گل اے جو بابا ہوراس بڑی آسانی نال لوکاں نوں سمجھا چھڈی اے۔۔ جے ایہہ گل کسے دے پلے پلے جاوے تے کیہڑا دکھ، کیہڑی تکلیف تے کیہڑا غم بندے دا کجھ وگاڑ سکدا اے۔ بابا جی دی فکر تے توجہ ایسے پاسے رہی کہ اوہ انسان نوں انسانیت دے مقام اُتے قائم رکھن وچ اپنا بھرواں کردار ادا کرے۔ رب دی دتی ہوئی حیاتی نوں نعمت سمجھے تے لبہ دے لئی اوہ سب کجھ کرے جو کسے انعام دے شکرانے وچ کیتا جاندا اے۔ ساڈی جاچے بابا جی نے اپنے اٹھ مہر عیاں والے بول/شلوک وچ انسان نوں چیتا دو لیا اے تے زور دے کہ دو لیا اے کہ اوہ آخرت نوں کدی نہ وسارے۔ کیوں کہ آخرت دے ورن نال ای بندہ اپنے آپ توں وچھڑ جاندا اے۔ زندگی بڑی خوبصورت چیز اے تے لبہ دیاں خوبصورتیاں نوں قائم تے دائم رکھنا بندے دا آدرش ہونا چاہیدا اے۔ ڈاکٹر نذیر احمد تے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ایس شلوک دی وضاحت ایس حوالے لہاں ای کیتی اے:

”جس دن عورت (مراد انسانی روح) کی سگائی ہوتی، اس کے بیاہ (مراد رخصتی) کا دن لکھ دیا گیا۔ (پھر جب بیدن آ پہنچا) ملک الموت (جس کا ذکر) کانوں سے سنتے آئے ہیں، آئندہ دکھانا ہے۔ وہ بے چاری جان کو (جسم) نکالتا ہے اور ہڈیوں کو کڑکاتا ہے۔ جان کو (جو نکلنے پر راضی نہیں) سمجھانا ہے کہ رخصتی کا وقت لکھا گیا ہے (اب تمہارا کوئی عذر) نہیں چلے گا۔“ (۹)

ایس توں اگا نہہ بابا فرید دہصر عداک سن کھجویں تے حقیقی کہانی چھو بند اے:

جند و وٹھی، مرن ور، لے جاسی پرنائے

یعنی حیاتی دہن اے تے موت دہلہا۔ جو اوں نوں ویاہ کے لے جاوے گاتے او تھے کوئی عذر کم نہیں آوے گاتے ایہہ ہو کے ای رہوے گا۔

ایس شلوک وچ ورتیاں جان والیاں علامتاں ایٹیاں کوڑھیاں تے رمز بھریاں نیں جے ایہناں نوں دریافت کرنا وی اک دلچسپ مرحلہ دکھالی دیندا اے۔ بابا فرید نے حیاتی تے موت دے دونوں مریاں نوں اپنے خیالاں تے تخیلاں دی نرم تے ملائم رہی نال سمجھ دتا اے۔ مشکل تے اوکھی

گل سچ سچا کھول کے دس دتی اے۔ موت برحق اے۔ کُلُّ نَفْسٍ ذَا آتِفَةٍ الْمَوْتِ، (۱۰) جو پیدا ہو یا اوس اک دن مرنا اے۔ تے ایہہ ای سب توں وڈی تے مڈھلی حقیقت اے، پر ایس گل نوں بیان کرن دا انداز کس طرح دا اے۔ ایہہ وی سن بھاؤئی اے۔

بابا فرید بارے ایس سب جاننے آں جے اوہ ہتھ لگے کلام مطابق پنجابی دے سب توں پہلے شاعر نہیں۔ اوہناں نوں صوفیانہ شاعری دا پہلا نقش وی تے کلاسیکی پنجابی شاعری دا پہلا انگ وی آکھیا جاندا اے۔ بجا طور تے اوہ ایس دے حقدار وی نہیں جے اوہناں اپنے کلام راہیں لوکائی نوں حیاتی دی حقیقت توں وی جانو کروایا تے مال ای مال اوہ اک اچھا علامتی نظام وضع کرن وچ کامیاب ہوئے۔ جیہدے اُتے اوہناں توں بعد آون والی شاعری دی بنیاد رکھی گئی۔ ایس سماج وچ جتھے بابا جی دا واسا سی تے جیہڑے لوکاں دیاں حیاتیاں وچ اوہ تبدیلی لیاں دے چاہیوان سن اوہ سادے مرادے جے منکھ سن۔ نولہاں، جاگیرداراں تے راجپاں دے ظلم تے ستم وچ پندے ہوئے۔ دساں نوں دی کمان والے پر سن اندر جھاتی مارنا نہیں سن جان دے۔ بابا فرید جے بزرگاں دے آہرنے اوہناں نوں ایہہ جہاں سکھائی تے فیر تصوف دیاں رمزاں بھری شاعری دیاں کونجاں ایس سماج تے مہر تے اڈن لگ پیاں۔ ایہتوں دے سنیک و اعی وان سن تے فصلاں دی بجائی تے کٹائی مگروں پہلے وقتاں نوں شادی ویاہ دیاں رسماں ریتاں وچ بیتا وندے سن۔ کڑی دی گائی ہوندی فیر گنڈھ پیندی تے فیر جیج آ وندی۔ روندی گرلاندی گوی اپنے دُہے مال ہمیش لٹی بائیل گھروں تر جاندی اے۔ صوفیاں ایہتوں ای پیکا گھر، موہرا گھر، گوی تے اوہدے ورد استعارہ بھیا۔ داج، ترنجن، ڈولی، چرخہ سالو تے ایس ساگے دیاں دو جیاں شیواں مال اک علامتی جہان تخلیق کیتا تے رب اور بندے نوں جوڑن دا اچھا پر بندھ کیتا جو حق تے سچ دے دیوے بن لگ پئے۔ ایس حوالے مال ای ایس بجا طور تے بابا فرید دے ایس بول/شلوک نوں اوہ پہلا چشمہ آکھ سکے آں جتھوں پنجابی دی صوفیانہ شاعری دا پہلا پانی پھمیا تے فیر ایسے پانی نے پہاڑاں، دریاواں، صحراواں تے میدلاں دا سفر کر کے اک باقاعدہ شکل اختیار کیتی۔ شاہ حسین، سلطان باہو، پلہے شاہ تے دو جے صوفی شاعراں وی ایسے چشمے دے پانی مال

اپنی تریائی ہوئی تخلیقی دھرتی نوں سیراب کیتا تے اچ جو کجھ سانوں پنجابی صوفیانہ شاعری دیاں علاقیاں
 وچ دسدالے اوہ لیہناں بولاں/شلوکاں دی ای دین اے۔ ایہہ علامتاں داوی سفر اے تے اسلوب
 دی وی گل اے۔ بابا فرید مسعود گنج شکر ایس بیہ دے با وا آدم ای نہیں ایس داٹکھ پتروی لکھن والے
 نہیں جو اوہناں دے کلام دے مُڈھ وچ ای سب اُتے اپنے رنگ کھولدالے۔

☆☆☆☆☆

حوالے

- (۱) ایات فرید۔ شریف کجاہی۔ اکادمی ادبیات پاکستان، 2006ء ص 9
- (۲) فرید الدین مسعود گنج شکر ایک مختصر تعارف۔ ایات فرید۔ شریف کجاہی۔ ص 99
- (۳) ظہور احمد اظہر، ڈاکٹر۔ معارف فرید۔ مرکز معارف اولیا، لاہور، 2005ء ص 23, 24
- (۴) کلام بابا فرید۔ مرتب ڈاکٹر نذیر احمد۔ بکچولر لپیڈز لاہور، س ن
- (۵) یول فریدی، مرتب ڈاکٹر فقیر محمد فقیر۔ انجیصل، ماٹران وناجران اردو بازار، لاہور 1991ء
- (۶) آکھیلا بابا فرید نے۔ مرتب محمد آصف خاں۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور 1997ء (چونگی وار)
- (۷) کلام بابا فرید۔ مرتب ڈاکٹر نذیر احمد۔ بکچولر لپیڈز لاہور، س ن، ص 76
- (۸) آکھیلا بابا فرید نے۔ مرتب محمد آصف خاں۔ ص 226
- (۹) کلام بابا فرید۔ ص 22
- (۱۰) القرآن۔ [185:3]

